

ТЕКСТ СТАТТІ ТУТ

В. Горобець

***ЕЛІТА КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В ПОШУКАХ ПОЛІТИЧНОЇ
ЛЕГІТИМАЦІЇ: СТОСУНКИ З МОСКВОЮ ТА
ВАРШАВОЮ, 1654—1665.***

К.: Інститут історії України НАН України, Науково-дослідний інститут козацтва, 2001. — 533 с.

Рецензована праця є своєрідним підсумком багаторічної напруженої праці В. Горобця, адже акумулювала більшість його попередніх наукових досягнень. Актуальність проблематики книги не викликає сумніву, зважаючи на складні й неоднозначні процеси формування державної і політичної еліти в сучасній, відродженій наприкінці ХХ ст., Українській державі. На кого орієнтуватися, в якому напрямі рухатися — на Захід чи Схід, а можливо, йти своїм шляхом — ці питання, що хвилювали провідну верству Української козацької держави (Війська Запорозького) у середині ХVІІ ст., залишаються відкритими і нині.

Саме тому головною метою В. Горобця при написанні рецензованої книги стало доведення наступної евристичної гіпотези: “Прагнення козацтва легітимізувати своє привілейоване становище, ставши однією з головних конфліктних ліній розвитку соціально-політичних процесів у Речі Посполитій, та значною мірою спричинивши в середині ХVІІ ст. вибух Української революції, зберігало свою актуальність — як одного з магістральних напрямів її розвитку і в наступні часи. А вибір напрямку зовнішньополітичної орієнтації... екстраполовався на проблему пошуку способів політичної легітимізації претензій козацтва на роль політичної еліти України через оформлення відповідних династичних зобов’язань і засвідчення власної політичної лояльності правлячим династіям Європи” (с. 14).

Завданням, яке автор поставив перед собою, стало простеження перебігу стосунків української суспільної верхівки з польською та російською владами на тлі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи (с. 15). За об'єкт дослідження було обрано “Українську революцію середини XVII ст., як вибухоподібний і водночас тривалий і багаторівневий історичний процес, що характеризувався зміною тенденцій історичного розвитку” (с. 9). Уточнюючи своє ставлення до такого поняття як “Українська революція”, вчений розглядає її не інакше як “історію революції в Україні” задля того, щоб без ідеологічних упереджень з'ясувати мотиви і мету поведінки не лише її провідників, але й їхніх опонентів (с. 16).

Предметом дослідження стала політична діяльність козацької еліти на міжнародній арені, зокрема у відносинах з урядами Польщі та Росії, спрямована на пошук свого місця в міждержавній системі на території Центрально-Східної Європи (с. 10).

Хронологічно праця охоплює 1654–1665 рр., що обумовлюється кількома обставинами. Насамперед тим, що українсько-російський договір 1654 р. спричинив “принципово нове міжнародне тло змагань козацької еліти за утвердження та легітимізацію свого привілейованого становища”, а у 1665 р. втратила свою актуальність “біполярна модель” орієнтації України-Гетьманщини на Москву і Варшаву при всезростаючій ролі в проблемах регіону Османської імперії (с. 16).

В аспекті методології творчого пошуку автор намагався опертися на таких “зубрів” західної політології, як італійці Гаetano Моску (1858–1941) й Уільфредо Парето (1848–1923)¹. Запропонована ними теорія еліт (чи елітаризму), на думку автора, якнайкраще пояснює процес формування еліти в Україні, адже, починаючи вже з XVI ст., у межах Наддніпрянщини почало формуватися козацтво — своєрідна “контреліта” на території Польсько-Литовської держави. Чи вдалося В. Горобцю екстраполювати західні політичні схеми, сформульовані на зламі XIX–XX ст., на українську дійсність XVI–XVII ст. — судити читачеві. Принагідно хотіли б лише зауважити, що у свій час представники вітчизняної політичної думки сформулювали чимало концепцій, зокрема й таких, що стосуються виникнення та еволюції ранньомодерної еліти в Україні. Вони, наприклад, представлені в працях В. Липинського, Д. Донцова, І. Лисяка-Рудницького та ін.

Структурно книга “Еліта козацької України...” поділяється на вступ, 18 розділів (назви окремих з них свідчать про намагання автора внести свіжий “політологічний” струмінь до такої “нудної” (як стверджує В. Горобець на с. 7) історичної науки — “Переяславсько-Московський договір 1654 р. в структурі регіональної рівноваги Центрально-Східної Європи”, “Біполярна віленсько-радонська зовнішньополітична модель 1656 р. та місце в ній Війська Запорозького”, “Спроби імплантації Козацького Гетьманату в соціо-політичну структуру Речі Посполитої в контексті сеймової боротьби 1661 р.”, “Переделекційні змагання 1661–1662 рр. Спроба конститування на Лівобережжі “шляхетського” Козацького Гетьманату” і т. д.), заключення, наукові примітки, іменний покажчик (що є дуже цінним з огляду на введений до наукового обігу великий список імен козацької старшини 50–60-х рр. XVII ст.) і зміст.

Аналізу історіографії проблеми й огляду використаних джерел у книзі присвячено весь перший розділ (с. 21–58), який розпочинається з розгляду праць сучасників революційних подій середини XVII ст. — А.-В. Кояловича, Й. Пасторія, С. Твардовського, В. Коховського, С. Грондського, М. Бізачіоні, Я. Рудацького, П. Шевальє. Дослідник відзначив,

що більшість з них виступили як апологети однієї з воюючих сторін, а тому їх висновки необхідно сприймати особливо критично. Досить ґрунтовно В. Горобець охарактеризував “літературу канцеляристів” або т. зв. “козацько-старшинські літописи”. Це історичні твори “Самовидця”, Г. Грабянки, С. Величка, а також “Хроніка” Ф. Сафоновича та “Синопис...” (авторство якого приписують І. Гізелю, І. Армашенку чи П. Кохановському). Далі, хоча і дещо описово оцінено доробок української, польської та російської історіографії XIX — середини XX ст. й останніх десятиліть XX ст. Досить прискіпливо автор здійснив огляд використаної джерельної бази (с. 50—57). У процесі опрацювання великого масиву наративних джерел, ним здійснено значну пошукову роботу в архівосховищах Варшави, Кракова та Москви.

Зрозуміло, що, висвітлюючи історіографію, представлену багатьма школами і напрямками (а вона нараховує не одну сотню праць), дуже важко дотриматися цілковитої об’єктивності, хоч автор і намагався це зробити. Зокрема невиразним виглядає в огляді доробку сучасних істориків те, що В. Смолій і В. Степанков запропонували нові концепції подій середини XVII ст. “й зустріли заперечення з боку Георгія Касьянова” (с. 47). Адже при всій нашій повазі до останнього, він не є фахівцем з даної тематики, а його тези щодо цього в статті “Український націоналізм...”² лише стосувалися бачення істориком модерністської концепції розвитку української нації. Крім того, на наш погляд, слід було більше уваги приділити праці Я. Федорука, яка за своєю тематикою є найбільш дотичною до книги автора. В історіографічному огляді також чомусь навіть не згадані праці М. Марченка та В. Панащенко. Вважаємо, доцільно було б проаналізувати думки О. Субтельного, представлені в його книзі “Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.” (К., 1994), які в аспекті характеристики елітаристських домагань козацької старшини й ставлення до цього процесу сусідніх монархів-протекторів певною мірою “випереджають” деякі положення в дослідженні В. Горобця.

Далі в книзі простежено перебіг зовнішньополітичної діяльності суспільної верхівки та розвиток внутрішніх суспільно-політичних процесів у контексті пошуку “еліти козацької України” способів міжнародно-правового утвердження (легітимації) отриманого у результаті революції привілейованого становища. Також переглянуто існуючі характеристики найбільш важливих, вузлових проблем політичної й соціальної історії України після 1654 р. Доведено, що потреба у вирішенні проблеми легітимації провідної верстви і, відповідно, забезпеченні політико-правового визнання нового державного утворення — Війська Запорозького — виступала однією з головних домінант зовнішньополітичної діяльності гетьманських урядів середини 50-х — першої половини 60-х років XVII ст.

Автором запропоновано нове тлумачення суті суспільно-політичного протистояння на Лівобережжі (початок 1660-х рр.), як спроби конституювання тут “шляхетського” за змістом “Козацького Гетьманату”. Звернуто увагу й пояснено причини політики компромісів уряду Ю. Хмельницького в переддень проведення сеймів 1661—1662 рр. у Речі Посполитій. З введенням до наукового обігу рукописних документів представлено всебічний аналіз програмних вимог правління П. Тетері у стосунках з польською владою за умов розгортання в Україні громадянської війни.

У книзі дістала подальше тлумачення запропонована В. Смолієм і В. Степанковим періодизація Української революції XVII ст., зокрема необхідності відмови від штучного обмеження її хронологічних меж 1648—1654 чи навіть 1657 рр.

Національна зовнішня політика після Переяслава, стверджує автор, мала яскраво виражений антипольський характер і була спрямована на зміцнення військово-політичного союзу з Москвою. Розвиток взаємин з Кримським ханством передбачав нейтралітет останнього в українсько-польській війні, а налагодження контактів з Трансільванією, Молдовою, Валахією та Швецією — розширення антипольської коаліції. Виступ шведського короля восени 1655 р. як протектора шляхетського загалу Польсько-Литовської держави помітно ускладнив українсько-шведські стосунки, змусив офіційний Чигирин вдатися до тактичних поступок у польському й кримському питаннях.

На думку В. Горобця, активізація зусиль Української козацької держави, спрямованих на зближення з членами Раднотської коаліції наприкінці 1656 — початку 1657 р., була обумовлена зближенням Москви і Варшави та необхідністю продовження боротьби з Річчю Посполитою. Незважаючи на помітне загострення стосунків, питання повного розриву з Росією на той час не було першорядним в українській зовнішній політиці. Набагато актуальнішим стало завдання забезпечення фактичної незалежності внутрішньої й зовнішньої діяльності Гетьманату при збереженні номінальної зверхності царя.

Далі стверджується, що налагодження військово-політичних стосунків з Кримським ханством на початку 1658 р. детермінувалось ескалацією соціально-політичної напруги в середині Війська Запорозького, активізацією збройних виступів опозиційних до гетьманської влади сил і різким загостренням відносин з Москвою. Одним з наслідків взаємин з Річчю Посполитою слід назвати тенденцію до українсько-кримського зближення. Ці стосунки розвивалися у контексті реалізації концепції Великого князівства Руського, причому в акт добровільного повернення Війська Запорозького під зверхність короля вкладалися як резони військової співпраці антимосковського спрямування, так і суспільно-політичні узаконення дії “другого сита селекції еліти” через конституційне впорядкування кількісного складу козацького реєстру, легітимації привілейованого статусу нової еліти у формі двоступеневої ієрархії, а саме: службова еліта — реєстрове козацтво, родова — “покозачена” шляхта та відповідно чіткого визначення меж повинностей решти населення.

Причини краху концепції реформування Речі Посполитої й створення Великого князівства Руського крилися в цілому комплексі факторів як зовнішніх, так і внутрішніх, як об’єктивних, так і суб’єктивних. Головними з них, на думку В. Горобця, були такі: 1) становий егоїзм шляхти Речі Посполитої; 2) гостре невдоволення рядового козацтва та поспільства великими соціальними привілеями козацької старшини; 3) виділення й посилення позицій клану Виговських і наближених до нього осіб; 4) активна протидія з боку римської курії та католицького й уніатського духовенства Речі Посполитої реалізації релігійної проблеми відповідно до гадяцьких домовленостей; 5) збройна інтервенція на Лівобережжя російських військ.

У наступних розділах книги обґрунтовується думка про те, що активізація української зовнішньої політики наприкінці 1660 — початку 1661 рр. обумовлювалася посиленням дипломатичної активності Росії та Криму в боротьбі за впливи на еліту козацької України. Військово-політичне безсилля Варшави створювало сприятливі передумови для зміцнення кримських позицій на Правобережжі, а російських — на Лівобережжі. І якщо Москві вдалося втримати лівобережні полки під своїм впливом, то демарші польського керівництва, що відбувалися на тлі демонстрації пра-

вобережним козацтвом різновекторності своїх політичних устремлінь, розладнали процес українсько-кримського зближення.

Таким чином, підсумовує автор рецензованої книги, головними проблемними вісями політичної боротьби на Лівобережжі на початку 1660-х рр. стали: 1) вибір форми соціополітичної організації Гетьманату; 2) модель визнання зверхності російського монарха. Зусилля верхівки старшини (Я. Сомка, В. Золотаренка, О. Силича та ін.), спрямовані на інституційне облаштування шляхетського за змістом Гетьманату, через проведення жорсткої соціальної стратифікації суспільства, зміцнення гетьманської влади та старшинського проводу, а також узаконення васалітетних стосунків з царем, натикалися на спротив опонентів (єпископа Мефодія, В. Дворецького та ін.), котрі, враховуючи невдоволення рядового козацтва, запорожців, міщанства й селянства, декларували необхідність обмеження прерогатив місцевої адміністрації, натомість, розширення функцій міського самоврядування та посилення контролюючої ролі російського військового управління (воевод).

Через деякий час після здобуття Україною незалежності виявилось, що її народ не є вже таким “обділеним у власній історії” й особливо на героїку революційного характеру. Зокрема, про участь західноукраїнського населення у “весні народів” 1848 р. відомо давно, однак про “Українську революцію” 1917—1920 рр. історики почали писати зовсім недавно. Крім того, “виявилось”, що наші пращури ще одного разу ставали на “барикади” й революційно змінювали ситуацію на своїй землі — йдеться про відомі події середини XVII ст., які в історіографії називалися по-різному: “Хмельниччина”, “Козацьке повстання”, “Визвольна війна”, “Національно-визвольна війна” і т. п. В. Горобець пропонує нам називати ці події не інакше як Українська революція (с. 8 і далі по тексту) і, переконуючи читача робити те ж саме, звертається за допомогою до творчості давньогрецьких філософів Платона й Арістотеля, а також покликається на текст енциклопедичної статті зарубіжного політолога Дж. Голдстоуна. Не заперечуючи в цілому такого авторського методу в аргументації, відзначимо: в українській історіографії ось майже століття існує стійка традиція класифікувати виступ Б. Хмельницького 1648 р. і подальші події як “революцію”. Про це писали М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, О. Оглоблин, І. Крип’якевич та ін. Серед сучасних істориків одними з перших повернулися до застосування такого терміну В. Борисенко та В. Степанков. Останній у співавторстві з В. Смолієм спочатку опублікував ґрунтовну статтю під назвою “Українська національна революція 1648—1676 рр. крізь призму століть”. Потім вона вийшла окремою брошурою. В результаті значних доповнень і розширення матеріалу останні два автори видали незабаром і велику книгу на цю тему³. Існують також студії, в яких події Хмельниччини охарактеризовані якщо й не “українською”, але “козацькою” революцією. Отже, автору слід було простежити генезу застосування терміну “революція” представниками різних історіографічних шкіл і напрямів. Бо, ознайомившись з вступом до книги, можна припустити, що начебто сам В. Горобець є “власником патенту” “Українська революція”.

Посилаючись на праці російських науковців К.В. Хвостової і Л.І. Бородкіна, автор рецензованої книги звертає увагу на своєрідну “біфуркативність” кожної революції (той момент, коли “відбувається зміна тенденцій історичного поступу”) (с. 8). Він розвиває думку російських колег і доповнює її намаганням вичленити особливі “підривні біфуркації в Українській революції, тобто ті “часові проміжки, коли визрівали

та знаходили своє вирішення певні альтернативні напрями розвитку революції” (с. 19).

Не зовсім чіткою, як нам здається, є позиція В. Горобця щодо “тяглості” Української революції. На сторінках книги використовується авторське “ноу-хау” у вигляді “Українська революція середини — другої половини XVII ст.” (с. 8, 9, 11, 14, 19, 21 і т. д.). Таким чином, можна припустити, що зазначений процес розпочався 1651 р., а закінчився 1700 р. і хоч автор аж на с. 59 згадує про вибух революції як чергового козацького повстання на початку 1648 р., однак читачеві буде важко зрозуміти, коли все ж таки завершився цей “біфуркативний процес”. Про те, що це відбулося не у 1665 р., можемо сказати певно — адже про це пише і сам автор.

Вважаємо, В. Горобець дещо “заплутався” і при визначенні, що є еліта козацької України. Хоча, можливо, він свідомо, користуючись методами детективного жанру, “замітає сліди”, щоб викликати більший інтерес у читачів своєї книги, або ж і сам ще до кінця не визначився у своєму ставленні до тогочасної провідної верстви. Задекларувавши у вступі так: новою правлячою елітою, що очолила утворений в результаті революції державний організм — козацький Гетьманат є козацька старшина (с. 9), автор вже на с. 10 “поглиблює” це визначення. Поняття “політична еліта козацької України” включає в себе, на його думку, весь козацький загаль, який у результаті революції *de facto* отримав права привілейованої елітарної верстви суспільства. Однак у процесі викладення матеріалу автора правляча еліта державного організму — Козацького Гетьманату — поступово перетворюється на якусь аморфну регіональну еліту. І якщо В. Горобця можна зрозуміти у тому, що слідом за С. Леп’явком, В. Щербаком і Н. Яковенко, він означає козацтво як регіональну еліту або контреліту Наддніпрянської України (що бореться за права лицарського стану в межах Речі Посполитої з кінця XVI і до середини XVII ст.), то далі стає “цікавіше”. Інколи автора можна зрозуміти, що козацька еліта тільки й тим займалася, що у період з 1654 р. до 1665 р. хотіла здобути собі права народу політичного Польсько-Литовської (с. 444—445, 453, 458) або Російської держави (с. 460).

Отже, називати її повноправною політичною елітою Української козацької держави не можна. Якщо це так, то навіщо тоді означувати події середини XVII ст. як Українську революцію? Адже, підпорядковуючись логіці автора, можна назвати “революціями” козацькі повстання 1625, 1630, 1637—1638 рр., коли козацтво намагалося стати автономним елементом соціополітичної структури Речі Посполитої. Але ніж бо! На с. 297 читаємо: “Козацька старшина перебирає на себе (у 1661 р. — *Авт.*) функції народу політичного України-Русі й висуває цілий ряд вимог, спрямованих на захист свобод і вільностей народу руського”. Тримаючи читача в напрузі, автор все ж таки спробував дати відповідь на питання, для чого козацькій старшині потрібно було звертатися за визнанням своїх прав до сусідніх монархів — тим самим вони хотіли легітимізувати свої претензії на роль політичної еліти України (с. 14). То навіщо ж тоді дослідник плутає і себе і читача тим, що характеризує процес нормального, як на ті часи, зовнішньо- і внутрішньополітичного правового утвердження привілейованого стану новоствореної держави не інакше як намагання української еліти добитися прав “регіоналів”?

Разом з тим треба відзначити, що саме висвітлення автором складного процесу міжнародно-правового утвердження новоствореної Української козацької держави та її молодій еліті через прийняття протекцій геополітичних сусідніх володарів-монархів стало одним з найбільших наукових

досягнень книги. “Високим стилем” розкривається сутність зовнішньої політики гетьманських урядів Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері та І. Брюховецького. Грунтовно висвітлені взаємини України з Річчю Посполитою, Московською державою, Османською імперією, Кримським ханством, Шведським королівством, Молдавським і Трансільванським князівствами, Бранденбурзьким курфюрством. При цьому відносини Війська Запорозького з їхніми зверхниками у правовому відношенні оцінюється так: з польським королем — у рамках “сюзерен — васал”; з російським царем як номінальний васалітет, що базувався на договірній основі; з турецьким султаном і шведським королем у межах стосунків “протектор — підданий”; з кримським ханом як “братерський союз”; з молдавським і трансільванським князями та бранденбурзьким курфюрстом як фактично рівноправні. Отже, така багатовекторність зовнішньополітичних устремлінь українських гетьманів у досліджуваній автором період є очевидною.

Показовим у цьому аспекті є розділ 6, в якому, наприклад, зазначено, що “при аналізі зовнішньополітичної моделі уряду І. Виговського в часі його переорієнтації з Москви на Бахчисарай і Варшаву звертають на себе увагу спроби проведення багатовекторної політичної гри” (с. 195). У наступному розділі зроблений такий висновок: “Як і в середині 1650-х рр., тобто часі укладення Переяславсько-Московського договору, так і в роки становлення українсько-польської унії (тобто 1658—1659 рр. — Авт.) модель зовнішньополітичної діяльності Чигирини базувалася на засадах багатовекторності та поліваріантності” (с. 209).

Думається, не має потреби наголошувати на тому, що схожими методами (багатовекторними і поліваріантними) діяли й наступні гетьмани України, зокрема Ю. Хмельницький, який одночасно з укладенням Чуднівської угоди з Польщею відсилав послів до Москви, а невдовзі налагоджував тісні стосунки з Стамбулом (див. розділи 10, 11). Правда, як тоді слід розуміти твердження автора про біполярність зовнішньополітичної моделі Війська Запорозького, яка, зважаючи на назву книги, “...стосунки з Московією та Варшавою” і зроблені висновки про біполярну модель зовнішньополітичної діяльності Козацького Гетьманату (с. 460) в авторській концепції сприймаються не інакше, як існування орієнтації Чигирини лише на Росію і Польщу?

У вступі до монографії (с. 13) В. Горобець констатує, що “в сучасній українській історіографії формується традиція, згідно з якою прагнення до розбудови власної незалежної, суверенної держави виступає чи не наскрізною домінантою існування українського ранньомодерного суспільства”. Автор з подивом пише про цю традицію, чомусь не називаючи її репрезентантів. А далі ставить риторичне питання — як могло статися, що настільки єдиний в своєму прагненні народ не міг втілити свою мрію (побудову власної держави. — Авт.) в реальність? Питання, звичайно, “цікаве”. Відповідь на нього хвилювала й продовжує хвилювати не один десяток вітчизняних і зарубіжних істориків. Не обминув його, як бачимо, й В. Горобець, вже вкотре заінтригувавши читача. Проте не будемо поспішати записувати автора в когорту “антидержавників”, бо протягом другої половини 90-х рр. ХХ ст. він особисто брав активну участь у відродженні т. зв. державницького напрямку в сучасній історіографії, свідченням чому є хоча б його попередня книга “Примерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I” (К., 1998), де висвітлено складні процеси функціонування Української держави на початку ХVIII ст. Разом з тим на с. 9 він говорить про державний організм — Козацький Гетьманат, а на с. 10

“засвідчує” існування правлячої верстви Української держави. Та і взагалі термін “Українська держава” як відповідник Козацького Гетьманату і Війська Запорозького широко вживається на сторінках книги. Окрім того, у висновках дослідник наголосив: українська еліта виборювала свою незалежність (с. 449), Чигирин проводив незалежний зовнішньополітичний курс (с. 451) і т. д. Отже, мабуть, старшина все ж таки була державною елітою. Більш проблематичним, на думку В. Горобця (і не лише його), є питання про правову сутність збудованої внаслідок революційних подій Української ранньомодерної держави.

Від політичної через адміністративну до станової автономії — саме такої трансформації у своєму правовому статусі, на думку автора, зазнало Військо Запорозьке, починаючи з 1654 р. і закінчуючи 1665 р. Таким чином, використовуючи хронологічний принцип і авторські концепти, прослідкуємо за цими змінами:

1654 р. — ... і *de jure* і *de facto* Козацький Гетьманат ... зберіг за собою права **політичної автономії** у результаті домовленості з Московською державою (с. 69);

1658 р. — найвагомим же політичним досягненням козацтва стало визнання за Козацьким Гетьманатом права на **політичну автономію** в рамках оновленої триєдиної Речі Посполитої (с. 453);

1659 р. — ... політико-правовий статус Козацького Гетьманату... у відповідності з положеннями статей Ю. Хмельницького 1659 р. трансформувався у форму **адміністративної** (автономії. — Авт.) (с. 421);

1661 р. — ... еліта козацької України, відмовившись від політичної автономії українських земель через створення Великого князівства Руського, гостро проймалася проблемою забезпечення умов для **автономного** функціонування Війська Запорозького як окремого привілейованого **станового організму** (с. 299);

— ... козацька старшина була готова пожертвувати ідеєю Князівства Руського в обмін на **станову автономію** (с. 309);

1664 р. — ослаблення військової і політичної ваги Війська Запорозького змусило П. Тетерю та його оточення відмовитися від ідей політичної автономізації Козацького Гетьманату та реанімувати вимоги **станової автономії** козацтва (с. 439);

1665 р. — у результаті Московського договору 1665 р. політико-правовий статус Козацького Гетьманату... набрав ознак **автономії станової** (с. 421).

З авторською оцінкою політичного статусу Війська Запорозького як політичної автономії у складі Московської держави (після 1654 р.) та Речі Посполитої (1658 р.), а потім адміністративної автономії у складі Росії (1659 р.) можна було б при певних застереженнях погодитись, якби не той факт, що ні Переяславсько-Московський договір 1654 р., ні Гадяцька угода 1658 р., ні Переяславська угода 1659 р. ... не виконувалися договірними сторонами й, по суті, не були впроваджені у практику міждержавних відносин чи стосунків у межах “протектор (король, цар) — підданий (гетьман)”. А тому їхня характеристика В. Горобцем може сприйматися лише умовно — в плані теоретичного реконструювання міжнародно-правового статусу України, який тільки міг би виникнути в результаті практичної дії вищезгаданих угод.

Категорично не погоджуємося з висновком, що, починаючи з 1661 р., старшина жертвувала політичною автономією заради станової. Переконані, що тоді ідея станової автономії не могла підмінити ідею політичну. На нашу думку, вони співіснували й були ланками одного процесу, а саме

проявлялися в спробах козацької еліти не лише легітимізувати себе як народ політичний України, але й дистанціюватися від шляхти як народу політичного Речі Посполитої. Найпереконливішим аргументом цьому було постійне піклування керівництва Війська Запорозького про “права і привілеї” всіх станів “руського” (українського) народу. Не міг цього не зазначити і сам автор, зокрема, стверджуючи про те, що козацтво стало “на захист свобод і вільностей всього народу руського” (с. 297) та виконувало “функції протектора Православної церкви... національних, культурно-освітніх запитів всього православного населення Корони Польської та Великого князівства Литовського” (с. 439). Тобто українська еліта не відмовлялася від своїх політичних прав (серед яких чи не найголовнішим визначалося право захисту православних українців) на користь станових. Адже, якби вона це зробила, відразу б втратила набутий з такими великими труднощами соціальний статус.

На сторінках книги автор неодноразово звертається до застосування такого ще начебто і не дуже звичного нам поняття як “політична культура еліти козацької України”, задекларувавши у вступі, що тоді еліта “врешті-решт у своїй більшості знехтувала можливістю розвивати власну політичну культуру в рамках системи шляхетських вольностей і віддала перевагу деспотичним порядкам Московської держави” (с. 15). І далі: “правляча еліта козацької України вихована переважно в традиціях польської політичної культури” (с. 65), “виховане в традиціях шляхетської політичної культури найближче оточення І. Виговського” (с. 452). Ці й інші висловлювання автора переконують нас у тому, що елітна частина тогочасного українського суспільства якщо і мала власну політичну культуру, то могла розвивати її лише в рамках політико-культурних цінностей Речі Посполитої, а потім у межах російської “деспотії”. Дозволимо собі не погодитися з цим твердженням. І справа тут не в патріотичності (як це так, що ми мали тільки якусь автономну політичну культуру), а у вираженості наукової термінології.

Поняття “політична культура”, як таке, має не один десяток визначень. А тому звернімося хоча б до останніх досліджень П. Саса, який, розвиваючи теоретичний доробок Й. Семеньського, Г. Алмонда, С. Верби, М. Соболевського та інших, дав означення політичній культурі як, з одного боку, спрямованих у світ політики проявів психологічних орієнтацій, ментальності ціннісних установок і самосвідомості членів суспільства, а з іншого, — специфічному знанню, дискурсивній “текстовій” діяльності, які супроводжуються категоризацією політичних відносин та інших основоположних реалій суспільного буття (політична система, її інститути, релігія, мораль, історична традиція, економіка). Внаслідок цього можуть утверджуватися певні установки публічної поведінки⁴. Отже, якщо, згідно з твердженнями В. Горобця, політична культура козацтва до 1648 р. формувалася як “річпосполитська” субкультура (хоча, наприклад, той же П. Сас говорить не про субкультуру козацтва у цей період, а про їхню розвинену громадянську “учасницьку” політичну культуру), то чи у результаті наступних революційних подій не зазнали кардинальних змін колективна й індивідуальна психологія, ціннісні орієнтації та самосвідомість не лише козацтва, але і всіх станів України-Русі? Чи не змінилася політична система на українських землях, де були запроваджені зовсім нові політичні інституції (цей процес, до речі, добре проаналізував сам автор, але в іншій своїй праці)?⁵

Хто заперечить проти того, що “ранньомодерним” полякам та українцям були притаманні зовсім різні релігія, моральні установки і т. д. Най-

кращим аргументом на захист тези про формування протягом другої половини XVII ст. самодостатньої (але не автономної!) політичної культури українського суспільства є те, що у цей час Військо Запорозьке (“Козацький Гетьманат”, “Українська держава”, “Гетьманщина”) так і не стало частиною суспільно-політичної структури Речі Посполитої та не було інкорпороване до Московії — Росії.

На нашу думку, у книзі деякою мірою оціночна характеристика більш раннього періоду (приблизно 1590-ті — 1647 рр.) накладається на події й явища досліджуваного періоду (у рецензованій книзі це 1654—1665 рр.). Найбільш яскраво це проявило себе у 18 розділі монографії, який має назву “Міжусобна боротьба на Правобережжі 1663—64 рр. та її наслідки для еволюції програмних вимог гетьманського уряду П. Тетері. Проект устроєвих реформ 1664 р.” (с. 422—443). У ньому на основі знайденої в польських архівосховищах “Інструкції...” гетьмана Тетері та “всього Війська Запорозького” своїм представникам на вальний сейм у Варшаві 1664 р., автор спробував схарактеризувати політичні вимоги тогочасної української еліти до “короля і станів Речі Посполитої”. Під час аналізу цього порівняно великого за обсягом і різнопланового за змістом документа (складається з 75 пунктів) йде постійне, за деяким винятком, апелювання до практики відносин українського козацтва із суб’єктами центральної влади Речі Посполитої 40—50-річної давності: “...починаючи з 1610 р., відколи козацтво вперше публічно заявило про себе як про протектора православної церкви” (с. 423), “...вже в інструкції послам на вальний сейм 1625 р. козаки включили себе до списку тих, кому... належало мати голос у справі обрання церковних ієрархів” (с. 424), “...вперше вони (вимоги культурно-освітнього характеру. — Авт.) прозвучали в інструкції козацьким послам на вальний сейм 1623 р.” (с. 426), “...мова йшла (щодо укладення реєстру. — Авт.) про повернення до практики, що була узаконена Куруківською угодою 1625 р.” (с. 431), “...мова йшла про залежних замкових зем’ян-шляхту..., головною і єдиною повинністю яких наприкінці XVI — першій половині XVII ст. була служба “конем” на оповіщення старости” (с. 434), “досліджуючи принципові засади організації найманської військової служби в Україні наприкінці XVI — першій половині XVII ст. ...” (с. 434).

Власне, не маємо нічого проти порівняльного методу, що досить часто використовується багатьма істориками. Проте, на нашу думку, поряд з приділенням уваги проблемам кінця XVI — першої половини XVII ст., слід було б більше звернутися до висвітлення історичних подій і явищ з 1648 до 1654 рр. Адже саме тоді відбувся найпродуктивніший період “Української революції” (яка продовжувалася і в 1664 р.), що докорінно змінив ситуацію у багатьох сферах життя українського суспільства. Очевидно, що саме в цей період відбулися великі зміни, які значною мірою вплинули й на еволюцію політичних поглядів представників козацької старшини в середині 60-х рр. XVII ст. взагалі та на укладачів інструкції 1664 р., зокрема.

Дуже важко повірити у те, що П. Тетеря, колишній сподвижник Б. Хмельницького й один з авторів Переяславсько-Московського договору 1654 р. та Гадяцької угоди 1658 р., орієнтувався під час укладення окремих вимог 1664 р. на текст Куруківської угоди 1625 р. і разом зі своїм оточенням, куди входили П. Дорошенко, Т. Носач, С. Зарудний, П. Яненко-Хмельницький, Є. Гоголь та інші полковники доби Хмельниччини “реанімував вимоги станової автономії козацтва, що були актуальними на початку століття (XVII-го. — Авт.)” (с. 439). Висновок же В. Горобця про те, що Військо Запорозьке поверталось до часів Курукова, зважаючи на

бажання локалізуватися в межах Південної Київщини у вигляді шістьох реєстрових полків, вважаємо невірним з таких причин. По-перше, у тексті козацько-польської угоди 1625 р. не має положення ні про обмеження козацтва територією Південної Київщини, ні про утворення Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Переяславського, Канівського та Переяславського полків. По-друге, Військо Запорозьке у 20-х рр. XVII ст. за своїм політико-правовим статусом було так подібне на Військо Запорозьке у 60-х рр. того ж століття, як приблизно УРСР за правління В. Щербицького та Українська держава наприкінці XX ст. Прикладів цьому достатньо. А “устроєва реформа” 1664 р. за своєю суттю більше нагадувала положення майже “капітуляційного” Білоцерківського трактату 1651 р., який, як відомо, був укладений Б. Хмельницьким під великим тиском зовнішнього чинника. До речі, чи похід короля Яна Казимира 1663—1664 рр. і присутність багатотисячних коронної і ханської армій в Україні певною мірою не були каталізатором колабораційних настроїв уряду П. Тетері? Деякі питання так і залишилися, на превеликий жаль, без відповіді.

Таким чином, можна констатувати: світ побачила загалом оригінальна за своїм задумом праця, яка найповніше в історіографії висвітлила перебіг подій, пов’язаних з міжнародною політикою уряду Гетьманської України стосовно Московії та Речі Посполитої в 1654—1665 рр. Безперечно, особливий інтерес у читача викличуть сторінки, присвячені формуванню державницької еліти на початковому етапі Національної революції. Яскраво представлені найвпливовіші персоналії того періоду. А тому, незважаючи на певні вади й огріхи книги, про які йшлося вище, авторові слід подумати про її друге, виправлене, доповнене й, очевидно, багатоілюстроване масове видання.

¹ Автор використав американські переклади їхніх праць: M o s s a G. The Ruling Class / Trans and od. A. Livingston. — New York, 1939; P a r e t o V. The Mind and Society / Trans A. Livingston and Bonqioro, 4 vols. — New York, 1935.

² К а с ь я н о в Г. В. Український націоналізм: проблеми наукового переосмислення // УІЖ. — 1998. — № 2. — С. 48.

³ С м о л і й В., С т е п а н к о в В. Українська національна революція крізь призму століть // УІЖ. — 1998. — № 1, 2, 3; В о н и ж. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. — К., 1999; Українська національна революція XVII століття (1648—1676 рр.). — К., 1999.

⁴ С а с П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 36—37.

⁵ Г о р б е ц ь В. М. Політичний устрій українських земель другої половини XVII—XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000.

О.І. ГУРЖІЙ (Київ), Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)